

Art production system in the Safavid period (Case study: textile production)

Somayeh Noorinejad *

Assistant Professor, Department of Art and Architecture, Payame Noor University, Tehran, IRAN

Abstract

One of the most significant artistic productions in Iran is the textile production during the Safavid period, which, like other art forms, was influenced by various factors, including the policies of the rulers of that time. Innovation and development in textile production were key characteristics of this period, and it is important to investigate the impact of its production and flourishing on Iranian society and art. This research aims to explore the artistic and guild system of designers and weavers in shaping the production in the world of Safavid textile art. It seeks to answer the following questions: Were the textiles produced during the Safavid period recognized as works of art of that time? What factors comprised the Safavid textile production system? This research is qualitative (descriptive-analytical) and is based on Howard Becker's art worlds approach. The findings of the research show that the social structure of Iran during the Safavid period was based on the idea of (political, social) service, and prominent designers and weavers worked in workshops that were directly supported by the courtiers. Through incentive systems and financial rewards, they produced important and prominent textiles such as Velvet, Zarbaft, and Termeh during this time period.

Keywords: Safavid art, production system, textiles, Howard Saul Becker

---

* Corresponding Author: somynoori@pnu.ac.ir

Introduction

During the Safavid period, Iran experienced a flourishing textile industry. Howard S. Becker, by proposing Art Worlds and expanding his theory on the issue of the production system, believes that art as a social phenomenon is not only formed by organizations and social systems but also requires real actors for its formation. According to these conditions, Howard Becker seeks to investigate other systems in the production system, such as how systems like the market, politics, culture, etc., influence the process of the production system, which is beyond the scope of this research. We focus on the issue of production.

1. Research Background

The Sociology of Arts by Victoria D. Alexander is translated by Azam Ravadrad. This book is one of the few books on the sociology of art that introduces this field to those interested along with many examples of related research (Alexander, 2014).

2. The Concept of Production System from Howard Becker's Perspective

Like other sociologists, Becker believes that art is a social phenomenon and artistic products have a social basis.

2-1. The Main Bases of Production System in Safavid Society

Although people were engaged in agriculture, animal husbandry, and trade as in previous periods, during the Safavid period, especially with the attention paid by the kings, including Shah Abbas I, to the prosperity of the economy, great progress was made in this field. The economic mechanism of the Safavid court centered on silk production, mostly obtained from land resources (Flore, 1986, p. 36).

2-1-1. Agricultural Situation

It is important to pay attention to this section because a significant portion of Iran's exports during the Safavid era, including crops and raw materials for textile production, was directly or indirectly related to agriculture, encompassing agricultural products (Bab, 2000, p. 11). The quantity of silk produced in the 10th AH/16th century from agricultural land is provided in (Table 1). Iranian silk was known by various commercial names for local, domestic, and foreign consumers (Rahim Lo, 2013, p. 22).

During the Safavid era, different types of Iranian silk were categorized as follows: 1- Milanese silk: This type of silk represented the highest quality, but its production was limited due to the spinning method of its fibers, resulting in a very high price. 2- Shirvani silk: This type of silk was coarser (Table 2) (Chardin, 1996, p. 369).

Table 1: Quantity of Silk Produced in the 10th Century AH/16th Century from Agricultural Lands (Melville, 1996)

1063 AH / 1653 AD	1061 AH / 1651 AD	Area
2680 pieces	2800 pieces	Guilan
200 pieces	80 pieces	Mazandaran
--	160 pieces	Farahabad
--	500 pieces	Shirvan

Table 2: Quantity and Type of Silk Produced in the 10th Century AH/16th Century (Melville, 1996)

1063 AH / 1653 AD	Century 1061 AH / 1651 AD	The type of silk produced
1000 pieces	1540 pieces	Shearbaft (Zarbaft)
1600 pieces	860 pieces	Kodkhoda Pasand (Shirvani)
4060 pieces	3700 pieces	Total

The internal organization of the guilds in the Safavid era was also structured according to hierarchy and responsibilities, as outlined in (Table 3), which included the following: 1-Bashi: In the Safavid period, certain officials or elders managed the internal affairs of the guilds (Tavernier, 1990, p.22).

Tab. 3: The internal organization of guilds and their duties and income

Income	duties	Title
Receiving government dues Revoking the guardianship rights of craftsmen and tradesmen	1- Supplying labor for the servants of the Sultan and the court.	Bashi
Collecting fees from the instructors of each class	1- Setting the amount of guild payments...	Kedkhoda

During the Safavid era, independent artisans and merchants who continued their profession with personal capital had limited business opportunities. The court and rulers' orders were extravagant and expensive, produced in large quantities, and were exclusively for individuals under the patronage of the king and court with special skills (Hamel, 2017, p. 43).

3. Discussion of the Results and Findings

A) Production: Textile production during this era can be examined from the perspective of labor force. Textiles were produced under the direct supervision of the king and his court dependents in workshops belonging to the royal court. Each individual had a specific role such as supervision or management of the royal workshops based on their skills or creativity.

B) Production Institutions: Institutions involved in Safavid textile production were categorized into two groups based on their relationship with the court and production: those directly affiliated with the court and public institutions. In private institutions associated with the court, artists' activities were under complete supervision of the court and government (Chardin, 1996, p. 370).

c) Production Contracts: The Safavid textile production system had regulations and contracts regarding texture, design, dyeing, and other factors that directed and guided production.

1. Self-Sufficient Production System: In this production system, textile production units or workshops were primarily individual and home-based. Management was carried out directly, and all stages of fabric production were implemented according to the decisions of the weaver.

2. Employer Production System: The employer production system involves an individual or a government institution as the employer. One significant unit that began production under this system during the Safavid period were private production centers operating under the title of "production for others" (Beheshtipour, 1964, p. 125).

4. Conclusion

The Safavid era (1499-1722 AD) is a significant historical period in Iran that has attracted the attention of researchers in various fields due to political, religious, economic, cultural, and artistic reasons. The current research aims to explore the production structure of Safavid textiles and answer the question of what factors contributed to the production system of Safavid textiles. One key factor in the development of the textile industry during the Safavid period was the use of luxurious fabrics by kings and courtiers, along with the support and patronage of artists and weavers by the court. The interest of Safavid kings, particularly in expensive fabrics, played a crucial role in their production.

5. References

- Alexander, V. D. (2014). *Sociology of arts*, translation: Azam Ravadrad, Tehran, text. [In Persian]
- Bab, M. I. (2000). *Safavid era politics*, Tehran, Safi Alisha, third edition. [In Persian]
- Beheshtipour, M. (1964). *History of Iran's textile industry*, Tehran: Economist. [In Persian]
- Chardin, J. (1996). *Chardon's travel book*, translated by Iqbal Yaghmai, Tehran, Tous. [In Persian]
- Dumans, P. (1980). *Sharden and Iran*, translated by Akhwan Taghvi, Forozan Rooz Publishing House, Tehran: first edition. [In Persian]
- Flore, W. (1986). *Essays on the social history of Iran*, translated by: Abolghasem Seri, Tehran: Tous. [In Persian]
- Hamel, T. (2017). *Travel, Voyages.and.travels, Iran, India, America*, London: Printed by W. Stansby, and J. Bloom.
- Melville, C. (1996): *Safavid Persia, The History and Politics of an Islamic Society*, B. Tauris & Co Ltd Publishers London, New York.
- Rahim Lo, S. (2013). *Safavid history*, Tehran: Babak. [In Persian]
- Tavernier, J. B. (1990). *Tavernier's travel book*, translated by Abu Torab Nouri, Ch4, Tehran, Sanai. [In Persian]

نظام تولید در دوره صفوی (مطالعه موردی: تولید منسوجات)

سمیه نوری نژاد*

استادیار گروه هنر و معماری، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

چکیده

از ارزشمندترین آثار در دوره صفوی تولید منسوجات هنری است که همانند دیگر هنرها تحت تأثیر عوامل بسیاری، چون سیاست‌های حاکمان در این دوره تاریخی است. نوآوری و توسعه در تولید منسوجات از بارزترین خصوصیات اصلی صفویان است که باید سیر تولید و شکوفایی آن در جامعه و هنر ایران بررسی شود. تحقیق حاضر در پی دستیابی به نظام صنفی طراحان و بافندگان در تولید منسوجات مطرح دوره صفوی است. این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که نظام تولید منسوجات صفوی از چه عواملی تشکیل می‌شده است؟ این تحقیق به صورت کیفی (توصیفی-تحلیلی) صورت گرفته است. چارچوب نظری تحقیق بر اساس رویکرد دنیاهای هنر هوارد بکر شکل گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد شکل بندی اجتماعی ایران دوره صفوی، بر ارائه خدمت (سیاسی، اجتماعی) استوار بوده و هنرمندان طراح و بافنده مطرح، در کارگاه‌هایی فعالیت می‌کردند که مستقیماً تحت حمایت درباریان بودند. ثبات اقتصادی و سیاسی، حمایت رجال درباری موجب گردید تا نظام تولید منسوجات، نسل نواندیشی از هنرمندان و طراحان پارچه را به جامعه معرفی نماید که به واسطه نظام‌های تشویقی و پاداش‌های مالی، تولیدکننده منسوجات مهم و مطرح مانند مخمل، زربفت و ترمه در این بازه زمانی باشند.

واژگان کلیدی:

هنر صفوی، نظام تولید، منسوجات، هوارد ساول بکر.

دوره صفوی (۱۱۴۸-۹۰۷ ه / ۱۷۳۶-۱۵۰۱ م) با توجه به ویژگی‌های خود، یک سیستم هنری کاملاً یکپارچه را به وجود آورده است. در دوره شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ ق / ۱۵۸۸-۱۶۲۹ م) تولید منسوجات، به عنوان هنری برجسته شناخته شده است. در آن زمان ساختار اجتماعی به شکل هرمی بود که شاه در بالای آن و مردم عادی، شامل دهقانان، دکان‌داران، صنعت‌گران و تجار کوچک در پایین هرم قرار می‌گرفتند. در جامعه شهری دولت صفوی، هر صنف نماینده‌ای برای خود داشت که توسط همان کسبه‌های خاص انتخاب می‌شدند و سپس به شاه معرفی می‌شدند تا مورد تأیید واقع شوند. کارگران و پیشه‌وران در دوره صفوی به عنوان اصلی‌ترین عامل در تولید و توسعه صنایع و مشاغل و بهبود شرایط اقتصادی و اجتماعی شهرها بودند. از میان شاهان صفوی، شاه عباس به تجارت بسیار اشتیاق داشت و معتقد بود که تجارت می‌تواند راهی برای توسعه اقتصاد و ثروتمندی ایران باشد. او برای افزایش امنیت سرمایه‌گذاری در اقتصاد ایران، توسعه راه‌ها و حتی سنگ‌فرش جاده‌ها، ساخت راهدارخانه‌ها و کاروانسراها در مسیرهای تجاری ایران همت گمارد (Akerman, 1984, p. 432). تجارت عمده ایران در دوره صفوی شامل ابریشم، ادویه، سنگ‌های قیمتی و مروارید بود که از بندرهای مختلفی مانند گمبرون (بندر عباس) صادر می‌شد. این تجارت باعث شکوفایی صنایع نساجی در ایران شد. از این میان می‌توان به ابریشم ایرانی که از بهترین کیفیت‌ها برخوردار بود نام برد و گیلان، تبریز، کاشان، اردبیل، اصفهان و غیره از مهم‌ترین مراکز ابریشم‌بافی در دوره صفویه بودند. در کنار رشد منسوجان ابریشمی، کارگاه‌های فراوان پارچه‌بافی مانند مخمل‌بافی، کتان، اطلس، زری‌بافی، پشمی‌بافی، حریر و غیره در ایران شکل گرفت. به طور کلی در دوران صفوی، ایران درخشان‌ترین دوره‌ی صنعت بافندگی و نساجی را داشته است. در همین دوران «از نفوذ و اهمیت اسلوب خاور دور در لباس ایرانیان کاسته شد و دوباره استفاده از سبک‌های بومی ایرانی رواج یافت» (Talebpour, 2017, p. 32).

هوارد اس. بکر (Howard S. Beker) با مطرح کردن دنیا‌های هنر (Art worlds) و گسترش دادن این نظریه‌اش در مبحث نظام تولید، معتقد است که هنر به عنوان یک پدیده اجتماعی، نه تنها توسط سازمان‌ها و نظام‌های اجتماعی شکل گرفته است، بلکه برای شکل‌گیری آن، نیاز به کنشگران واقعی دارد. از دیدگاه هوارد بکر، هنرمندان و فرهنگ‌سازان، می‌توانند تأثیر زیادی بر روی نظام‌های اجتماعی داشته باشند و می‌توانند تغییراتی در آن‌ها به وجود آورند. به عنوان مثال، هنرمندان می‌توانند با ایجاد آثار هنری، ایده‌ها و ارزش‌های جدیدی را به جامعه ارائه دهند و نظام‌های اجتماعی را به سمت پذیرش این ارزش‌ها و تحولات جدید هدایت کنند. به همین دلیل، هوارد بکر به تحلیل نقش کنشگران واقعی در شکل‌گیری هنر و فرهنگ و همچنین تأثیر آن‌ها بر روی سازمان‌های اجتماعی و نظام‌های تولید، توجه ویژه‌ای دارد. به نظر او، برای درک بهتر نقش هنرمندان در جامعه، باید به آن‌ها به عنوان کنش‌گران واقعی توجه کرد و نقش آن‌ها در شکل‌گیری هنر و فرهنگ را تحلیل کرد. با توجه به نگرش هوارد بکر، پروتکل فرایند نظام تولید شامل مراحل زیر است:

۱. ایجاد ایده: هنرمند باید ایده‌ای برای اثر هنری خود تصور کند؛ یعنی نوع و شکل خاص کاری که می‌خواهد ساخته شود را تعیین کند.

۲. آماده‌سازی مواد و ابزار: برای اجرای ایده، هنرمند به همکاری نیاز دارد که مواد و ابزار لازم را تهیه کند، مانند ایاف، دستگاه‌های بافندگی، نقوش و غیره.

۳. همکاری: هنرمند برای اجرای ایده به همکاری افراد دیگر نیاز دارد، همانند نیروهای پشتیبانی و غیره.

۴. تجسم ایده: در این مرحله، هنرمند طراح یا بافنده منسوجات، ایده خود را به واقعیت تبدیل می‌کند و اثر هنری را تولید می‌کند.

با توجه به این شرایط، هوارد بکر به دنبال بررسی نظام‌های دیگری در نظام تولید است؛ یعنی نحوه تأثیرگذاری نظام‌هایی مانند بازار، سیاست، فرهنگ و غیره بر فرایند نظام تولید که خارج از این پژوهش است و ما به مسئله تولید می‌پردازیم. در این نگرش، تأکید بر این است که نظام تولید در بخشی از یک سیستم بزرگتر قرار دارد و باید با توجه به شرایط اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی محیط اجرا شود.

از ضرورت‌های نگارش این مقاله، بررسی جامع نظام تولید در حوزه منسوجات، با تأکید بر منسوجات صفوی است. با این روش و برآورد ارزش اقتصادی و فرهنگی آن‌ها می‌توان به نتایج شاخصی دست یافت. همچنین بررسی موضوعات مربوط به هنرمندان صفوی با توجه به بازار و نیازهای جامعه، می‌تواند به پاسخ‌گویی درباره مسائل و چالش‌های این دوران کمک کند. منسوجات صفوی به دلیل طراحی و ساخت بسیار زیبا و باکیفیت، نقش پررنگی در تاریخ نساجی ایران داشته‌اند. برای تولید این منسوجات، تعدادی از افراد با همکاری و هماهنگی با یکدیگر به کار گرفته شدند. این افراد شامل افرادی بودند که ایده‌ی تولید را خلق و آن را اجرا می‌کردند؛ افرادی که تجهیزات و مواد لازم را تهیه می‌کردند و افرادی که مخاطبان را برای دیدن و یا خریدن این آثار دعوت می‌کردند. یکی از این افراد یا شاید تعدادی از آن‌ها را به عنوان «هنرمند» انتخاب می‌کنیم و مسئولیت تولید اثر هنری را تنها بر عهده یکی یا تعدادی از آن‌ها قرار می‌دهیم؛ اما در واقع تولید اثر نتیجه فعالیت مشترک همه این افراد بوده است. پارچه‌های دوره صفوی به خاطر مواد اولیه مناسب و با کیفیت، نقوش جذاب و بافت بسیار مرغوب، نمونه‌هایی بسیار زیبا و بارز شی را به وجود آورده‌اند. یکی از موضوعاتی که در اکثر پژوهش‌های صورت گرفته، به درستی مورد توجه قرار نگرفته است، بررسی منسوجات و پوشاک دربار ایران در دوره‌های مختلف است. در دوره صفوی، با توجه به توسعه اقتصادی و رشد و گسترش انواع منسوجات، سازوکارهای تولید منسوجات دارای روش و پیچیدگی‌های خاصی بود که می‌تواند نشان‌دهنده فرهنگ و هنردوستی شاه و دربار باشد. لذا شناخت نظام تولید منسوجات در این دوره اهمیت دارد. این شناخت می‌تواند به کمک منسوجات تولید شده در این دوره و نیز فرهنگ پوششی آن زمان و به شناخت سازوکارهای آن‌ها کمک کند.

۱. پیشینه پژوهش

عصر صفوی به‌عنوان یکی از پربرترین و غنی‌ترین دوره‌های تاریخ ایران اسلامی شناخته می‌شود. با وجود تحولات سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و هنری، منابع تاریخی فراوانی از این دوره به جای مانده است. پژوهش‌ها و تحقیقات متعددی در خصوص دولت صفوی صورت گرفته است. این پژوهش‌ها در حوزه‌های مختلفی از جمله تاریخ، فرهنگ، اقتصاد، سیاست و شاخه‌های دیگر انجام شده‌اند و به ما کمک می‌کنند تا نقش این دوره در تاریخ ایران را بهتر درک کنیم.

الف- من سوجات: کومار گوپتا در مقاله «بهبه‌سازی دوام پارچه‌های پشمی دوره صفوی با استفاده از عوامل محیطی» معتقد است که تولیدکنندگان منسوجات پشمی در دوره صفوی نیاز داشتند تا رضایت مصرف‌کنندگان را در این مورد جلب کنند؛ بنابراین، لازم بود با در نظر گرفتن چندین روش، دوام منسوجات پشمی را از نظر سایش و بازیابی بهبود ببخشند (Kumar Gupta, 2016). یکی از مهم‌ترین کتاب‌هایی که در این باب به رشته‌ی تحریر درآمده، مجموعه مقالاتی در باب هنر پارچه‌بافی صفوی و قاجار است که توسط کارل بیر با عنوان «باقته شده از روح، درهم‌تنبیده با قلب، هنرهای نساجی صفوی و قاجار» گردآوری شده و تا حدی موضوعات مؤثر در طراحی پارچه‌های این دو دوره را مورد بررسی قرار می‌دهد. جمالی و خجسته‌فر پژوهشی با عنوان «مطالعه تطبیقی نقوش تزئینی و تصاویر نگارگری و آرایه‌های پارچه‌بافی دوران صفوی با رویکرد روایی، رمزگرایی مثالی» انجام دادند (Jamali & Khujastefar, 2018). طالب‌پور پژوهشی با عنوان «پارچه‌بافی در عصر صفوی: از منظر تاریخی، سبک‌ها و کارکردها» انجام داده است. نتایج پژوهش این محقق نشان داد پارچه‌بافی ایران در دوره صفویه، مانند سایر شاخه‌های هنری تحت تأثیر سیاست‌های حکام آن دوره قرار گرفت. در میان شاهان صفوی، شاه‌عباس اول، شاه‌طهماسب اول، شاه‌عباس دوم و شاه حسین به پارچه‌بافی علاقه ویژه‌ای داشتند و از هنرمندان و پارچه‌بافان حمایت می‌کردند (Talebpoor, 2017). فیضی و منتشرش پژوهشی با عنوان «بررسی نقش صنعت و هنر بافندگی در اقتصاد (تجارت) دوره صفویه» انجام دادند. در این مقاله تحولات مختلف صنعت- هنر بافندگی ایران در دوره صفویه مورد مطالعه قرار گرفته و تأثیر آن بر تجارت و اقتصاد این دوره تحلیل و بررسی شده است (Faizi & Montasheri, 2016). صفاکیش و یزدانی پژوهشی با عنوان «هنر - صنعت پارچه‌بافی در دوره‌ی شاه‌عباس صفوی (۹۷۸-۱۰۳۸ هـ ق)» انجام دادند. از منظر محققین، دوره‌ی شاه‌عباس صفوی را به جرئت می‌توان عصر طلایی هنر- صنعت پارچه‌بافی در ایران دانست. تحلیل‌ها نشان می‌دهند که مهم‌ترین امتیاز این دوره نسبت به دوره‌های دیگر قربت زیاد هنر نقاشی با صنعت بافندگی و تغییر در طراحی نقوش نسبت به دوره‌های قبل است (Safa Kish & Yazdani, 2016). نوری‌نژاد در رساله دکتری خود با عنوان «صورت‌بندی دنیای هنر منسوجات درباری صفوی» در دستاوردهای تحقیق خود نشان می‌دهد؛ مناسبات اجتماعی و حکومت در رابطه با سازمان اجتماعی منسوجات درباری از الگوی نسبتاً پایدار و دو سویه‌ای پیروی می‌کرد و عوامل گوناگونی در هم‌گرایی و واگرایی آن‌ها مؤثر بودند. آنچه مسلم است ثبات و بی‌ثباتی سیاسی، ساخت و کارکردهای حکومت و سیاست‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی آن در امور داخلی و خارجی و علاقه شاه و درباریان و اهتمام آنان در ساختار ترسیم شده نقش مهمی در این میان ایفا می‌نمود.

ب- نظام تولید: اخ‌ضری در پایان‌نامه دکتری با عنوان «نقش و کارکرد سیاسی دینی اصناف عصر صفوی (تحلیل تاریخی)» معتقد است شکوفایی اقتصادی در عصر صفوی، رونق و افزایش تعداد اصناف را در برداشت (Akhzari, 2012). به طور تخصصی در حوزه نظام تولید در دل اجتماع، «جامعه‌شناسی هنرها» از ویکتوریا دی الکساندر ترجمه اعظم راودراد است. این کتاب از معدود کتاب‌های جامعه‌شناسی هنر است که کلیت این حوزه را به همراه نمونه‌های بسیار از تحقیقات مرتبط به علاقه‌مندان معرفی می‌کند. الکساندر در این کتاب سعی کرده است تا با نگاهی بی‌طرف، رویکردهای مهم موجود در این حوزه را تشریح کند (Alexander, 2014). گرو‌دچ در مقاله خود اذعان می‌کند که نهادهای هنری مبتنی بر سیاست‌های جامعه، برای برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری و سازمان‌دهی فضاهای هنری کوچک و متوسط به هنرمندان صاحب سبک و حامیان قدرتمند نیاز دارند (Gruwdach, 2011).

با توجه به مطالعه منابع دست‌اول عصر صفوی و پژوهش‌های انجام‌گرفته در خصوص این عصر و با عطف نظر به اطلاعات حاصل از این مطالعات، حمایت، تشویق و پشتیبانی دولتمردان صفوی از تولید منسوجات، نقشی اساسی در رونق، ترقی و توسعه هنر در محدوده زمانی مورد بحث (۱۱۳۵-۹۰۷ هـ ق) ایفا نموده است. ضعف منابع بررسی شده بیان‌کننده عدم وجود اطلاعات موقوت از نوسندگان ایرانی حاضر در آن دوره هست که نشان دهند حمایت، تشویق و پشتیبانی دولتمردان صفوی در تولید که نقشی اساسی در رونق، ترقی و توسعه منسوجات درباری در محدوده زمانی داشته است. مسئله‌ای که روند این پژوهش را از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌کند، پرداختن به جایگاه اجتماعی هنر و هنرمندان پارچه‌باف در عصر صفوی، بررسی سیاست‌ها و مدیریت هنری دولتمردان ایران در عصر صفوی است. منبع تخصصی با توجه به موضوع تحقیق وجود نداشته و تنها منابع باقی‌مانده از نویسندگان و سیاحان سفر کرده به ایران است که به جوانب اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در دوره‌های حضورشان در دربار صفوی پرداخته‌اند. با توجه به منابع اعلام شده در پیشینه، متأسفانه پژوهشی که مربوط به موضوع مقاله یا حتی نزدیک به چارچوب آن باشد به صورت تخصصی صورت نگرفته است.

۲. مفهوم نظام تولید از منظر هوارد بکر

یکی از صاحب‌نظران مطرح در بحث اجتماعی بودن نظام تولید، هوارد اس. بکر است. او همچون سایر جامعه‌شناسان، معتقد است که هنر پدیده‌ای اجتماعی است و محصولات هنری دارای مبنایی اجتماعی‌اند؛ اما وجه تمایز نظرات او با سایر نظریه‌های موجود این است که برخلاف آن‌ها که بیشتر به سازمان‌ها و نظام‌های اجتماعی می‌پردازند و خود کنش‌گران را نادیده می‌گیرند، توجه او به پیروی از مکتبی که بیشتر به آن نزدیک است؛ یعنی مکتب کنش متقابل نمادین (Symbolic Interactionism) به آدم‌های واقعی نظر دارد. از منظر او نظام تولید، سازوکار به‌کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و

انسانی در برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و رهبری منابع انسانی، نظارت و کنترل و ایجاد هماهنگی بر اساس نظام ارزشی قابل قبول برای رسیدن به هدف یا اهداف از پیش تعیین شده است. در این دیدگاه هوارد بکر هنر را به عنوان یک فرایند جامعه شناختی و مشترک بین افراد و عناصر جمعی تعریف کرده است. نظام تولید به مجموعه‌ای از نقش‌ها و خرده نظام‌هایی گفته می‌شود که حول تولید کالا و خدمات شکل می‌گیرد. تولید یا فرآوری از اصطلاحات علم اقتصاد است و به معنی تهیه کالا و خدمات مورد نیاز با استفاده از منابع و امکانات موجود است. نظام تولید به سه بخش صنعت، کشاورزی و خدمات تقسیم می‌شود (Bahrami, 2016, p. 3). فعالیت تولیدی سلسله اقداماتی است که برای تبدیل منابع به کالاهای مورد نیاز صورت می‌گیرد. تولید یا ساخت، صنعت بسیار مهمی است که از ماقبل تاریخ ایجاد شد. شاید بتوان تولید را اولین صنعت بشر دانست. برای بکر، هنرمند به تنهایی نمی‌تواند آثار هنری را به وجود آورد و برای خلق هر آثاری، نیاز به همکاری و هماهنگی با سایرین دارد. در این دیدگاه، هنر به عنوان یک فرایند اجتماعی و تعاملی بین افراد و عناصر جمعی در نظر گرفته می‌شود و از این جهت ابزاری برای بیان ارزش‌ها و ایده‌های مشترک جامعه محسوب می‌شود؛ بنابراین، برای بکر، هنر تنها به دنبال تولید کالا و محصول نیست، بلکه در پی ایجاد تعامل و ارتباطات معنوی و فرهنگی بین افراد و جوامع است.

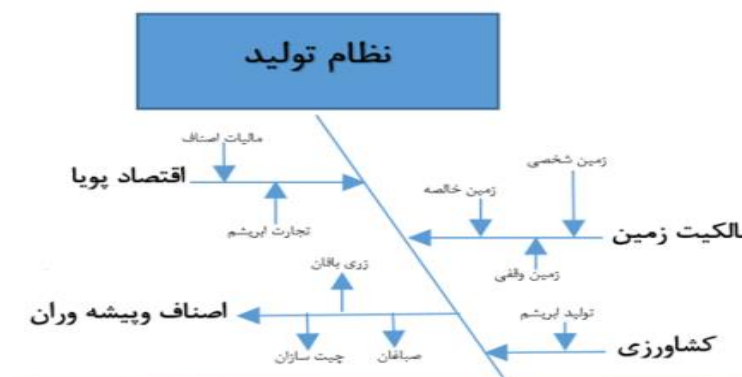
۱-۲. پایه‌های اصلی نظام تولید در جامعه صفوی

با تشکیل دولت صفوی و ایجاد یک قدرت سیاسی متمرکز، اوضاع سیاسی و اقتصادی ایران از ثبات نسبی برخوردار شد. اگرچه مردم مانند دوره‌های قبل به مشاغل کشاورزی، دامداری و تجارت مشغول بودند؛ اما در دوره صفوی، به‌ویژه با توجهی که شاهان، از جمله شاه‌عباس اول به رونق اقتصاد داشتند، پیشرفت شایانی در این زمینه صورت گرفت. در این مبحث در (شکل ۱) شاخصه‌های نظام تولید در منسوجات دوره صفوی بیان شده است. پایه‌های اصلی اقتصاد و نظام تولید صفوی در سده دهم هجری شامل کشاورزی، دامداری، تجارت و بازرگانی بر محوریت ابریشم و منسوجات گران قیمت بود. همچنین در این نظام باید به بافندگان پارچه و طراحان نقوش پارچه اشاره کرد که نقش مهمی در تولید و توسعه منسوجات این دوره داشتند. سازوکار اقتصادی دربار صفوی بر محوریت **تولید ابریشم** بود که بیشتر از منابع تولیدی حاصل از مالکیت زمین‌ها حاصل می‌شد. به همین لحاظ، صادرات عمده ایران را نیز تشکیل می‌داد (Flore, 1986, p. 36). محصول ابریشم، عمدتاً در استان‌های شمالی (گیلان، مازندران و استرآباد گران) و تا حدی کمتر در اردبیل، شیروان، شماخی، قراباغ، خراسان و اطراف یزد به دست می‌آمد. قدرت بی‌بدیل شاهان صفوی، انحصار منابع عمده اقتصادی را رقم می‌زد. از این رو بازارها شرایط رقابتی نداشتند. حتی در دوره شاه‌عباس اول که تجارت بین‌المللی رونق گرفت، برای هماهنگی معاملات اقتصادی، به انجمن‌های صنفی و شکلی از دخالت دولت که اجرای قراردادها را تضمین نماید و مبادلات را در سطح گسترده‌تری تسهیل نماید، نیازی احساس نشد. شاه برنده مسابقه تجاری بود و موفقیت دیگران نیز در به دست آوردن مقام و منصب دولتی رقم می‌خورد. **مالکیت زمین و مالیات‌ها** از دیگر عوامل مهم نظام تولید در آن زمان بودند. به عقیده شاردن در دوره صفوی، زمین‌های قابل کشت چهار گونه بوده است و به صورت نظری تمام اراضی متعلق به شاه بود که این مسئله سبب می‌شد که مالکیت زمین دستخوش تحولاتی گردد.

به همین دلیل پس از مرگ صاحب یک ملک، ورثه، شناخت حق خود بر املاک به ارث رسیده راه از شاه تقاضا می‌کردند (Samadi, 2009, p. 230). مزارعه (یکی از روش‌های تأمین مالی کوتاه مدت در بخش کشاورزی است که به موجب آن یکی از طرفین در زمین دیگری به کشاورزی می‌پردازد و محصول را آن طور که در عرف رایج است تقسیم می‌کنند) شیوه اصلی تخصیص محصول مازاد در کشاورزی در ایران، پیش از دوره مدرن و سرمایه‌داری بود.

در این شیوه محصول بین مالک و دهقان بر اساس پنج گانه، زمین، آب، شخم، کار و گاو تقسیم می‌شد و هرچند در منابع معاصر صفویه، اشاره‌ای به این عوامل پنج‌گانه نشده، ولی این روش به سبب سهولت و سادگی، بدون شک از روزگاران باستان در ایران پیوسته در تقسیم محصول، شیوه غالب و مؤثر بوده است.

زمین‌های شخصی، مالکیت املاک شخصی در دوره صفویه به رسمیت شناخته می‌شد؛ زیرا هر کس می‌توانست املاک خود را وقف کند. با این وجود زمین‌های شخصی نسبت به دیگر زمین‌های دوره صفویه از تنوع و گستردگی کمتری برخوردار بودند. درباریان، صاحب‌منصبان، روحانیون، سادات، بزرگان و افراد نظامی و تجار سرشناس جزو افرادی بودند که صاحب اراضی ملکی بودند.

شکل ۱: شاخصه‌های نظام تولید از نمودار استخوان ماهی

در ساختار اقتصادی دوره صفویه، نقش بسیار مهمی ایفا می‌کرد و دیگر فعالیتهای اقتصادی در مرتبه بعد قرار داشتند. اهمیت توجه به این بخش به این دلیل است که قسمت مهمی از صادرات ایران عصر صفوی که شامل محصولات زراعی و مواد اولیه تولید منسوجات بودند، به طور مستقیم و یا غیرمستقیم با کشاورزی در ارتباط بوده و به عبارتی، تولیدات کشاورزی را شامل می‌شده است (Bab, 2000, p. 11). تولیدات کشاورزی در دوره صفوی به گروههای غلات، نباتات صنعتی، سبزیجات، صیفیجات، میوه و خشکبار تقسیم می‌شد که به سراسر ایران و کشورهای دیگر نیز صادر می‌گردید. ایالات شمالی در زمینه پرورش ابریشم، زعفران و مرکبات رتبه اول را داشتند و ابریشم تولیدی آنجا یکی از ارکان اساسی اقتصاد کشور به شمار می‌رفت (Rahim, 2013, p. 22). قدیمیترین پارچه ابریشمین متعلق به آن دوره که تاریخ نیز دارد و در حال حاضر روپوش قبر مطهر امام رضا (ع) است، در شهر رشت و به تاریخ ۹۵۶ ه.ق/۱۵۷۷ م بافته شده است. میزان ابریشم تولیدی در قرن ۱۰ ه.ق/۱۶ م، از زمینهای کشاورزی در (جدول ۱) آورده شده است. ابریشم ایران با عناوین مختلف تجاری برای مصرفکنندگان بومی، داخلی و خارجی قابل شناسایی بوده است. انواع ابریشم ایران در عهد صفوی به دستههای مختلف تقسیم می‌شد. ۱- ابریشم میلانی: بهترین کیفیت از آن این نوع ابریشم بود که به دلیل نوع تایدن الیاف آن بسیار کم تهیه می‌شده و قیمت بسیار بالایی نیز داشته است؛ ۲- ابریشم شیروانی: این نوع ابریشم، ابریشمی زمخت و به تعبیر شاردن «خشن و زشت» است. در شهرهای شیروان، شماخی و گنجه تهیه می‌شد (Chardin, 1996, p. 369)؛ ۳- ابریشم لاجی: لاجی در لهجه گیلانی به معنی لاهیجان است. این نوع ابریشم طبیعتاً نام خود را از شهر لاهیجان اقتباس کرده و همچنین به ابریشم خرواری معروف بوده است (Flore, 1986, p. 36)؛ ۴- ابریشم لاس: این نوع ابریشم از کیفیت بسیار پایینی برخوردار بود. الیاف آن زبر و رگه‌دار بوده و بیشتر در مازندران تولید می‌شد (Flore, 1986, p. 37)؛ ۵- ابریشم شم: ابریشم شم شعریافت نام دیگر آن ابریشم زربفت بود؛ چراکه برای تهیه آن از رشتههای نازک طلا پیچیده شده در لفافهای از ابریشم استفاده می‌کردند. این نوع ابریشم بهترین نوع ابریشم محسوب می‌شد (Chardin, 1996, p. 370). در دورههای بعدی، ابریشم ایران، بسته به نوع کیفیت و قیمت آن، به انواع ابریشم شعریافتی، اعلاء، علاقه‌بندی، دوپل، کج، میلانی و تاجری تقسیم می‌شد که باز هم ابریشم شعریافتی گران قیمتترین و ابریشم دوپل ارزانترین آنها بودند (Savaqib, 2002, p. 68). با توجه به گزارش فرماندار کمپانی هند شرقی هلند، نگارنده بر سر انواع ابریشم را در (جدول ۲) و مقدار تولید آن را قرار داده است. علاوه بر عوامل مطرح شده در نظام تولید دوره صفوی، اصناف به عنوان یکی از مهمترین عوامل مطرح می‌شوند. آنها همواره رکن اصلی اقتصاد حکومتها بوده‌اند و تعیین‌کننده مسیر تحولات تاریخی، اجتماعی و پیشرفت جوامع در دورههای گوناگون هستند. صنف و جمع آن اصناف، معادل واژه (Guilds) است. این اصطلاح برای صنعتگران و کاسبان به کار می‌رفت و گروههای غیر صنعتی و پیشه‌ور صنف نداشتند. اصناف با اقتصاد رابطه‌ای تنگاتنگ داشته‌اند. در دوره صفوی سده ۱۰ و ۱۱ ه.ق/۱۶ و ۱۷ م، معنای صنف چنین تعریف می‌شد: گروهی از ساکنان شهر که در حرفه‌ای یکسان اشتغال داشتند و مالیات صنفی منظمی به حکام محلی پرداخت می‌کردند. اصناف از «رئیس و کدخدا» و «پرداخت مالیات» برخوردار بودند که برای گروههای دیگر ممکن نبود (Flore, 1986, p. 36).

«لسانی شیرازی» (مولانا وجیه‌الدین عبدالله بن محمد لسانی شیرازی (تبریزی) متوفی ۹۴۰ ه.ق، از شاعران پارسی‌گوی سده دهم هجری است) در شهر آشوبی موسوم به «مجمع الاصناف» که در رابطه با حرفه و صنعت شهر تبریز و آلات و افزار کار و آداب و رسوم آن سروده است، در آن نام ۹۰ حرفه را ذکر می‌نماید (Karami, 2013, p. 96). هرچه اوضاع کشور رو به بهبودی می‌رفت، گسترش امنیت و قدرت دولت باعث رونق بازرگانی و رشد بازارها و صنوف و حرفه‌های جدید می‌شد. وجود صنایع متعدد و متنوع نیز در رشد اصناف تأثیرگذار بودند. از دوره حکومت شاه‌عباس اول به بعد، تعداد اصناف و حرفه‌ها زیاد شد. تنها منبعی که در مورد تعداد اصناف و جایگاه هر کدام در بازار اصفهان راهنمایی‌های سودمندی ارائه داده است، سفرنامه شاردن هست. او در سفرنامه خویش بیش از ۷۰ پیشه و کسبه را در اصفهان نام می‌برد و جایگاه بسیاری از آنان را در شهر بیان می‌کند (Chardin, 1996, p. 370). با توجه به هدف پژوهش ما با اصنافی سروکار داریم که در رابطه با منسوجات فعالیت داشتند و در (جدول ۳)، طبقه‌بندی اصناف اصلی در اصفهان دوره صفوی، سده ۱۱ و ۱۲ ه.ق/۱۷ و ۱۸ م بیان شده است.

(جدول ۴) اصناف مهم و معتبر در شهرها و ایالت‌های صفوی در قرن ۱۱ و ۱۲ ه.ق/۱۷ و ۱۸ م را نشان می‌دهد. زری بافان در مقایسه با بسیاری از پیشه‌وران و اصناف درآمد بیشتری داشتند.

سازمان داخلی اصناف در عصر صفوی نیز تابع سلسله مراتب و وظایفی بودند که در (جدول ۵) توضیح داده شده و شامل موارد زیر است. ۱- باشی: در دوره صفوی امور داخلی اصناف را مقامات یا پیش‌کسوتان مشخص اداره می‌کردند (Tavernier, 1990, p. 57). باشی از میان تمامی مقامات صنف، به حکومت نزدیک‌تر بود. آنها عامل پیوند و واسطه اصناف و حکومت بودند. کمپفر در سفرنامه خود ذکر کرده است که «در حکومت شاه سلیمان، وزیر اعظم پیوسته با باشیان اصناف مشورت می‌کرد» (Kaempfer, 1981, p. 56). به‌عنوان مثال، در حوزه منسوجات بنا بر نوشته امین احمد رازی، خواجه غیاث‌الدین نقش‌بند، پیشه‌وری کامل و بی‌نظیر در حرفه خود، باشی بافندگان یزد گردید (Razi, 1961, p. 159)؛ ۲- کدخدا: ریاست سازمان داخلی هر صنف بر عهده رئیس صنف بود که شخصی با نفوذ محسوب می‌شد. او معمولاً از ریش‌سفیدان و بزرگان این جماعت بود. «سکنه هر محله و هر صنف و هر قریه، هر که را امین و معتمد دانند فی مابین خود تعیین و نامچه به اسم او نوشته و مواجبی در وجه او تعیین می‌نمودند» (Mirza Samia, 1989, p. 47)؛ ۳- میرزا رفیقا (Mirza Rafia, 1969, p. 121). از توصیفی که از کدخدا شده، روشن است که ریش‌سفیدی بر این نبود که حتماً پیر باشد، بلکه تجربه بالا و سابقه بیشتر وی در میان دیگر اعضا او را از این صفت برخوردار می‌ساخت (Kaempfer, 1981, p. 164). کدخدا معمولاً به حسن کار و تقوی معروف بود. چگونگی و روند این انتخاب از وظایف «کلاتر» محسوب می‌شد (Mirza Samia, 1989, p. 47)؛ ۳- استاد: چون هر صنف بنا بر فرمان دربار، یک طبقه مالیاتی تشکیل می‌داد، هیچ‌یک از کاسبان یا پیشه‌وران اجازه نداشتند خارج از صنف خودکار کنند (البته این امر شامل دست‌فروشان و دوره‌گردان نمی‌شد)؛ بنابراین افراد برای ورود به هر شغلی، به استادی نیاز داشتند (Flore, 1986, p. 98). معمولاً هر استاد، گروهی از صنعتگران را تحت نفوذ خود داشت تا اسرار آن صنعت را از او فراگیرند. این لازمه پیوستن افراد به یک صنف بوده است؛ ۴- شاگرد: شاگردی آغاز ورود در هر حرفه و صنعت بود که معمولاً افراد با سن دوازده تا

پانزده سال را شامل می‌شد (Chardin, 1996, p. 1422). بسیاری از اصناف، دوره‌های را برای شاگردی در نظر می‌گرفتند ولی در هیچ منبعی به مدت این دوره اشاره‌ای نشده است. آنچه مسلم است، این مدت به هوش و تلاش افراد و نوع فن بستگی داشته و متغیر بوده است. در بسیاری مواقع جدایی شاگرد از استاد به تهیه دکان و اسباب شخصی کار بود که چون توانایی آن را نداشت به شاگردی خود ادامه می‌داد. وظیفه اصلی که از طرف استاد به شاگرد داده می‌شد، پختن غذا، نظافت محل و خرید برای افراد دکان و مجموعه بوده است؛ بنابراین با توجه به اهمیت حجره و محل کسب، تعداد شاگردان متغیر بودند. آنچه بیان شد نوع رابطه استاد و شاگردی بود. ولی رعایت آن در خیلی مواقع اتفاق نمی‌افتاد. شاردن پس از ایراداتی که بر صنعت و صنعتگری ایرانیان دارد، یادآور می‌شود که «تعهداتی نیز برای کارآموزی و شاگردی وجود ندارد و برای کارآموزی هیچ چیز نمی‌پردازند. بالعکس بچه‌هایی که برای شاگردی در رشته‌ای از صنعت پیش استادی گذاشته می‌شوند در نخستین روز، مزدی دارند. بین استاد و شاگرد قرار گذاشته می‌شود که در نخستین سال کار، روزانه فلان مقدار عباسی، برحسب سن و سال شاگرد پرداخته شود و این مزدها به مرور زمان و برحسب مهارت شاگرد افزوده می‌شود» (Chardin, 1996, p. 310)؛ ۵- پادو: در پایین‌ترین مرتبه در سلسله اصناف قرار داشته است. پادوها غالباً اطفال و کودکانی بودند که به انواع شغل‌ها از کارهای فنی ساده تا پیغام سانی و آوردن چای برای مشتریان، مشغول بودند. پادو با سپری شدن مدت‌زمانی که بر برخی از کارها واقف می‌شد به مرتبه شاگردی می‌رسد. آن‌ها مزد ناچیزی دریافت می‌کردند و حتی بعضی استادان پادوها را تا مرحله شاگردی مزدی نمی‌پرداختند. به طور یقین این افراد از سواد خواندن و نوشتن بی‌بهره بودند و چون به مرحله شاگردی و مراتب بعد می‌رسیدند نیز چندان راغب به سوادآموزی نبودند. بنابراین غالب اصناف از تحصیلات رسمی برخوردار نبودند (Sivouri, 2011, p. 343).

جدول ۱: میزان ابریشم تولیدی در قرن ۱۰ ه.ق/۱۶ م از زمین‌های کشاورزی (Melville, 1996)

منطقه	سال ۱۰۶۱ ه.ق/۱۶۵۱ م	سال ۱۰۶۳ ه.ق/۱۶۵۳ م
گیلان	عدد ۲۸۰۰	عدد ۲۶۸۰
مازندران	عدد ۸۰	عدد ۲۰۰
فرح‌آباد	عدد ۱۶۰	-
شیروان	عدد ۵۰۰	-
ایروان	-	عدد ۷۰۰
قره‌باغ	عدد ۸۰	عدد ۶۰۰
خراسان	عدد ۸۰	عدد ۸۰
جمع کل	عدد ۳۷۰۰	عدد ۴۱۶۰

جدول ۲: میزان و نوع ابریشم تولیدی در قرن ۱۰ ه.ق/۱۶ م (Melville, 1996)

نوع ابریشم تولیدشده	سال ۱۰۶۱ ه.ق/۱۶۵۱ م	سال ۱۰۶۳ ه.ق/۱۶۵۳ م
شعرباف (زربفت)	عدد ۱۵۴۰	عدد ۱۰۰۰
کدخدا پسند (شیروانی)	عدد ۸۶۰	عدد ۱۶۰۰
خرواری (لاجی)	عدد ۱۳۰۰	عدد ۱۴۶۰
مجموع	عدد ۳۷۰۰	عدد ۴۱۶۰

جدول ۳: طبقه‌بندی اصناف اصلی در اصفهان دوره صفوی، سده ۱۱ و ۱۲ ه.ق/۱۷ و ۱۸ م (Chardin, 1996; Dumans, 1980; Tavernier, 1990)

اصناف عمده اصفهان	توضیحات
زری بافان	شامل گلابتون دوزان و نقده دوزان بودند.
شعربافان	شامل چادرشب بافان که (انواع مختلف پوشاک ظریف ابریشمی را برای به کار بردن آن مانند روسری برای زنان و ملافه‌ها تولید می‌کردند). بافندگان لباس‌های ابریشمی مشکی یا تیره برای روسری زنان (مشکی بافان که پوشاک ابریشمی سیاه یا خاکستری تیره برای استفاده زنان مانند چادر تولید می‌کردند) و دوزندگان بالاپوش مردان (عبا بافان) بودند.
بزازان	شامل فروشنندگان شال، کرباس جهت خیمه‌ها، پشمینه (ماهوت) که یک نوع پارچه کلفت پرزدار نفیس است که از آن لباس و پرده و غیره می‌دوزند.
چیت‌سازان	شامل نقش‌دهنده لباس‌های چلواری و ابریشمی بودند.
نساگان	شامل ندافان، لنگ بافان و بافندگان عبا بودند.
صباگان	شامل صباگان لباس‌های نخی، ابریشم و ریشمان بودند که نخ را برای بافندگان و دوزندگان رنگ می‌کردند.

شهرها و ایالات	فعالیت مهم
گیلان	ریسندگی و بافندگی پارچه‌های ابریشم و زری
اصفهان	بافندگی پارچه‌های نفیس، مانند زربفت، مخمل، اطلس
کاشان	ریسندگی و بافندگی پارچه‌های گران قیمت، مانند زربفت و مخمل
کرمان	کت پوست بره، قبادوزی
یزد	شربافی

جدول ۵: تشکیلات درونی اصناف و وظایف و درآمد آنان

عنوان	وظایف	درآمد
باشی	۱- فراهم نمودن نیروی کار برای بیگاری‌های سلطان و دربار ۲- صادرکننده گواهی برای راه‌اندازی مغازه‌های کاسبان و پیشه‌وران	موجب دریافتی از حکومت گرفتن حق سرپرستی از پیشه‌وران و کاسبان
کدخدا	۱- تعیین مقدار بنیچه پرداختی صنف ۲- حکمیت بر اختلافات و دعوی حرفه‌ای درون صنف ۳- نظارت و سرپرستی بر تربیت شاگردان از طریق اساتید و پذیرش ورود اعضا واجد به درجه استادی	دریافت حق الزحمه از استادان هر صنف
شاگردی و استادی	۱- شاگردان وظیفه آموختن داشتند. ۲- استاد وظیفه آموزش به شاگرد و وظیفه پرداخت حقوق به او را داشت. ۳- استاد وظیفه دادن ترفیح به شاگرد را داشت. ۴- کدخدا را به نقیب معرفی می‌نمودند.	شاگرد از استاد خود حقوق را دریافت می‌کرد.
پادو	کارهای معمولی استاد را انجام می‌داد	در برخی مواقع از استاد مزد می‌گرفتند.

در دوره صفوی، پیشه‌وران و تجار مستقل که با سرمایه شخصی حرفه خود را ادامه می‌دادند، تجارت محدودی داشتند. سفارش دربار و حاکمان، تجملاتی و گران‌بها و با حجم انبوه تولید می‌شد و انجام آن تنها برای افراد تحت حمایت شاه و دربار که دارای مهارت خاص بودند میسر بود. به همین دلیل دربار شاهی، اعضاء تأسیسات صنفی خود را از بین ماهرترین پیشه‌وران استخدام می‌نمودند. دربار و حکام ایالتی و صاحب‌منصبان عالی رتبه و افراد صاحب نفوذ مانند زمین‌داران ثروتمند و خوانین، دکان‌های خود را بر پا نموده و پیشه‌وران با مهارت بالا را در آن منصب می‌گماشتند. تأسیسات درباری، در ابتدا نیازهای کارخانجات شاهی و بعد این دکان‌ها را مانند ابزار و مواد خام تأمین می‌کردند و شرایط کار و حق الزحمه خوبی را فراهم می‌نمودند. حکومت صفوی از برپا نمودن کارخانه‌های سلطنتی و تلاش برای افزایش تولید منسوجات وابسته به حمایت دربار چند هدف را دنبال می‌نمود؛ که به عنوان اهداف مهم برای اولین بار در آن دوره تاریخی برای تحقق آن برنامه‌ریزی و مدیریت دقیق و موفق صورت گرفته است و در (شکل ۲) نشان داده شده است. اصناف درباری دوره صفوی را می‌توان در رده اصناف صنعتی قرارداد. در واقع سه گروه اصناف در دوره صفوی وجود داشتند: ۱- اصنافی که پیشه صنعتی داشتند؛ ۲- اصنافی که در حوزه تجاری فعالیت می‌کردند؛ ۳- اصنافی که خارج از این دو طبقه بودند و بیشتر جنبه خدماتی داشتند و از تولید بی‌بهره بودند. در دوره صفوی بنا بر نظر مینورسکی کارخانجات بیوتات سلطنتی تا حد زیادی رشد نمودند. «شاهان صفوی در نبود صنایع سرمایه‌داری مانند پادشاهان سایر ممالک، خود تولید نیازمندی‌های ویژه خویش را امنیت می‌بخشیدند و مجبور بودند آن را در کارخانه‌های خود تولید کنند» (Minorsky, 1989, p. 321). برای درک شکوه و عظمت دربار صفوی کافی است که توجه شود، در آن پنجاه کارخانه سلطنتی وجود داشت که پنج میلیون ایکو (تقریباً سیصد و پنجاه هزار تومان) هزینه در برداشت. شاه اسماعیل اول، تعدادی از کارخانه‌های تولید لباس‌های ابریشمی و نخی با هزینه خود بر پا کرد (Rahimzadeh Safavi, 1962, p. 112).

در تولید منسوجات صفوی با فعالیت جمعی گروه‌های مختلف رو به رو هستیم. منسوجات صفوی، به‌عنوان یک شیء هنری، توسط افراد (هنرمندان) خلق شده‌اند و وارد روابط، احساسات و تصورات اجتماعی شده و به نوعی عاملیت اجتماعی یافته‌اند (Hamel, 2017, p.43). قضاوت راجع به جامعه هنری منسوجات صفوی، از طریق آثار به دست آمده حاصل می‌شود که اطلاعات کمی از کارگاه‌ها و تولیدکنندگان آن باقی مانده است. بیشتر این اطلاعات بر اساس مطالبی است که از دل سفرنامه‌های سیاحان اروپایی استخراج شده‌اند (Matthee, 2014, p. 54). به عنوان مثال شاردن درباره کارگاه‌ها در دوره صفوی چنین بیان نموده است «پادشاه ایران از هر گروه اهل فن و اساتید فن از هر شهر و دیار، در پایتخت گردآورده است. استادان و کارگران هر صنف در کارگاهی که به آن اختصاص داده شده به کار اشتغال دارند» (Chardin, 1996, p. 370). مهم‌ترین مراکز نساجی در دوره صفوی، در (جدول ۶) آمده است.

شکل ۲: اهداف حکومت صفوی در ایجاد کارخانه‌های شاهی

جدول ۶: شهرهایی که در دوره صفوی در تولید منسوجات شاخص فعال بودند.

شهر	اصفهان	تبریز	قم	کاشان	کرمان	لاهیجان	یزد
نوع منسوج	زربفت و سیمین‌باف	کلیم و جاجیم	زربفت و ملیله‌کاری	زربفت و سیمین‌باف	زربفت و سیمین‌باف	زربفت	زربفت و سیمین‌باف
توضیحات	وجود کارگاه‌های فراوان نساجی	تولید هزاران عدل ابریشم در سال	وجود کارگاه نساجی	وجود کارگاه ابریشم‌بافی و مخمل	وجود کارگاه ابریشم‌بافی و کرک و پشم	وجود کارگاه ابریشم‌بافی	وجود کارگاه ابریشم و پشم

مناسبت اقتصادی ایران در عصر صفوی، به شیوه تولید خرده کالایی در شهرها بود. این شیوه بر فعالیت تولیدی پیشه‌وران (طراحان نقش و ریسندگان و رنگرزان) و صنعتگران (تولیدکنندگان دستگاه‌های بافندگی و بافندگان) که از گروه‌های اصلی تولید بودند، استوار بود (Matthee, 2014, p. 342). گروهی از مردم که به کار تولید منسوجات در کارگاه‌ها و دکان‌های شخصی خود مشغول بودند و محصولات را تولید می‌کردند که نه تنها برای مصرف خود بلکه برای فروش در بازار و مبادله با کالاها دیگر بود. این گروه‌ها و اصنافی که مرتبط با حرفه نساجی بودند، به‌عنوان گروه‌های فرعی نیز ایفای نقش می‌کردند. با تقسیم کاری که داشتند، در مراکز معین گرد هم می‌آمدند و در نتیجه، برخی از شهرها به داشتن منسوجات شاخص خود شهرت داشتند (Freye, 1995, p. 176). بر اساس بررسی‌های انجام شده، ارتباط میان گروه اصلی و فرعی، نظامی را تولید کرد که در آن شاه و دربار، در مرکز آن بودند. شاه موقعیت استثنایی داشت و مدیریت اصلی شیوه تولید در اختیار وی بود (Mayer, 2015, p. 65). او بود که چگونگی مناسبات با بازرگانان و تجار بین‌المللی را تعیین می‌کرد. بزرگان و حکام شهرها در مرتبه پس از وی قرار داشتند و بدنه سیاسی مملکت، امرا و صاحب‌منصبان، دربار را تشکیل می‌دادند. آن‌ها به تبعیت از شاه به احداث کاروانسرا و بازار می‌پرداختند و مدیریت حیات اقتصادی شهرها و تجارت وابسته به آن را در اختیار داشتند. اصناف تا اندازه‌ای در شهرها هویت مشخصی داشتند (Miniwa et al., 1991, p. 43). گروه‌هایی که در عرصه تولید منسوجات صفوی نقش داشتند و به‌عنوان گروه اصلی و اساس تولید منسوجات مطرح بودند، طراحان و ریسندگان ابریشم، پشم و رنگرزان بودند. آن‌ها اصلی‌ترین گروه بودند زیرا تهیه‌کننده مواد و طرح اولیه و پیکره اصلی کارگاه‌های شاهی را در تولید منسوجات درباری تشکیل می‌دادند. گروه دیگری با نام گروه فرعی وجود داشتند که به واسطه‌ها نیز معروف بودند. آنان فروشندگان، خریداران و تاجران مهم در داد و ستد منسوجات درباری به‌شمار می‌آمدند و در مقابل گروه اصلی که تولیدکننده بودند، نقش کمتری ایفا می‌نمودند.

۳. بحث در نتایج و یافته‌ها

با توجه به نظام تولید ذکر شده، بر اساس نظرات بکر می‌توان برای منسوجات در عصر صفوی شاخصه‌های زیر را بیان نمود و در (شکل ۱) نظام تولید کلی برای منسوجات صفوی را ارائه نمود:

الف) تولید: مسئله تولید منسوجات در این عصر از جنبه نیروی کار قابل بررسی است.

نیروی کار (طراحان نقوش و بافندگان): طراحان منسوجات و هنرمندان بافنده در کارگاه‌هایی که از نظر موقعیت جغرافیایی و مکانی در هر شهری متفاوت بوده، فعالیت داشتند. نوع مواد، شرایط اقلیمی و مسیر دستیابی به مواد اولیه برای آنان نیز متفاوت بود. شاخص‌ترین تولیدات کارگاه شاهی در دوره صفوی، معطوف به منسوجات می‌شد و شهر تبریز از جمله نقاطی بود که محل عرضه تولیدات فاخر بود. بافندگان عصر صفوی را می‌توان به دو گروه ماهر و ساده کار تقسیم کرد. مهارت بافندگان بر اساس توان آنان در بافت انواع پارچه‌های ابریشمی با طرح‌های شلوغ، ظریف و سایر طرح‌ها سنجیده می‌شد. بافندگان ماهر به‌طور مستقیم و از لحاظ نوع منسوجاتی که تولید می‌نمودند در دایره و نظارت دربار یا دولت قرار داشتند. آنان زیر نظر مستقیم شاه و وابستگان دربار، منسوجات را تولید می‌کردند و به‌حسب مهارت یا خلاقیت خود در کارگاه‌های متعلق به دربار شاه، هر کدام با سمتی مانند

سرپرستی و نظارت یا مدیریت کارگاه‌های شاهی را بر عهده داشتند. بعضاً این هنرمندان بافنده، مدیر کارگاه‌های شاهی و مسئول تمام بافندگان در کشور هم بودند. بافندگان ساده کار، معمولاً به دعوت صاحب کار در مکان مشخص یا در منزل خود به تولید کار مشغول بودند و در قبال مزدی که می‌گرفتند کار را طبق سفارش کارفرما بدون نقص تکمیل و سپس تحویل می‌دادند. مجموعه منسوجاتی که توسط این دو گروه از بافندگان تهیه می‌شد، توسط کرک‌یراقان کنترل و بسته‌بندی می‌گردید و جهت استفاده درباریان و اشراف یا صادرات به سایر ممالک توزیع می‌گردید.

ب) نهادهای تولید: بر اساس اطلاعات به دست آمده از سفرنامه‌های متعددی که در این دوره به نگارش درآمده‌اند، همانند سفرنامه شاردن، بازرگانان و تجار منسوجات ایرانی که در دوره دست‌ها مشغول تجارت بودند، به‌عنوان تولیدکنندگان وابسته به دربار معرفی شده‌اند (Chardin, 1996, p. 370). تاورنیه نیز معتقد است تولید و تجارت داخلی منسوجات عصر صفوی در دست مسلمانان و یهودیان ایرانی قرار داشت که در کارگاه‌های محلی با کارگران آموزش دیده فعالیت داشتند. نهادهایی که برای تولید منسوجات صفوی فعالیت داشتند، از نظر نوع حمایت دربار و تولید به دو دسته وابسته مستقیم به دربار و مردمی تقسیم می‌شدند. در نظام تولید منسوجات صفوی، نهادهای وابسته به دربار و مردمی نقش اساسی در چرخه ارائه به بازار داشتند. در نهادهای خصوصی وابسته به دربار، فعالیت‌های هنرمندان در نظارت کامل دربار یا دولت قرار داشت. اولتاریوس معتقد بود هنرمندان بافنده پارچه با توجه به مهارت و توانایی خود در مجموعه‌ای یا کارگاهی متعلق به دربار، با توجه به مهارت یا فکر خلاق آنان، هر کدام دارای سمتی بودند و کار نظارت و مدیریت کارگاه‌ها را به عهده داشتند.

اکرم‌ن در نوشتار خود می‌گوید که مدیران منتخب از سوی دربار، مسئول کلیه هنرمندان وابسته به دربار بودند و در سطح کشور در تولید منسوجات فعالیت داشتند (Akerman, 1984, p. 51). اگرچه در نهادهای خصوصی فعالیت‌ها منسجم‌تر بود و اغلب پارچه‌های تولید شده در کارگاه‌های درباری را برای رنگرزی و نقش‌اندازی با توجه به تأکید شاه، به نهادهای مردمی و محلی می‌سپردند؛ تا منبع درآمدی برای مردم نیز باشد (Pope & Akerman, 2008, p. 34). مزد این فعالیت‌ها اکثراً ثابت بود و مزد کارگران محلی و خانگی را از مال‌الاجاره املاک شاهی پرداخت می‌کردند. در آن روزگار محصولات خصوصی و محلی، در نهادی (محل تحویل) که زیر نظر شخص شاه بود و فرد امینی که (ارباب تحویل) نامیده می‌شد و خرید اجناس و سفارش‌ها بر عهده او بود گردآوری می‌شد. مدیرکل همه کارگاه‌های خصوصی در پایتخت و آبادی‌هایی که تحت نظر دربار بودند، آن شخص بود. پیشکار ارباب تحویل، شخصی به عنوان ناظر بود که بر تمام دارایی‌ها و درآمدهای شاه نظارت کرده و آن‌ها را مدیریت می‌نمود (Pope & Akerman, 2008, p. 61). رهبرین در سفرنامه خود از شغل دیگری با عنوان کرک‌یراقان که وظیفه تهیه و تدارک مایحتاج نظامی و تأمین انواع مختلف پارچه‌های مرغوب برای حرف خیاطی و شعرافی و زین‌سازی را داشتند نیز نام برده است؛ و به گفته مینورسکی آنان مأموریت تشخیص مرغوبیت کالا و ارسال آن‌ها را به دربار بر عهده داشتند (Minorsky, 1989, p. 218). نهادهای مردمی، شامل هنرمندان و نساجان و پیشه‌ورانی بودند که به دعوت صاحبان کار برای فعالیت در منزل به صورت انفرادی یا در کارگاه‌های عمومی در محل خاصی از شهر دعوت می‌شدند. در این مکان‌ها مراحل تولید کار به این هنرمندان سپرده می‌شد و شاردن معتقد است آنان به عنوان کارگر خانگی موظف بودند. در قبال مزدی که دریافت می‌کنند، کار را طبق سفارش بدون نقص تکمیل کرده و تحویل دهند (Chardin, 1996, p. 1420).

ج) قراردادهای تولید: در نظام تولید منسوجات صفوی، در زمینه بافت، طراحی، رنگرزی و دیگر عوامل، قواعد و قراردادهایی وجود داشت، که جهت دهنده و راهنمای تولید بود. در (شکل ۳) و بر اساس نظریه بکر، به موارد مهم در قراردادهای تولید پرداخته شده است. او معتقد بود هرگونه فاصله‌گیری از امکانات و هنجارهای موجود، مستلزم صرف تلاش و وقت بسیار هست و اعتراض به قراردادهای موجود و انعکاس آنها در ساختار اجتماعی، معضلات هنرمندان را افزایش داده و چرخش کار آن‌ها را کند می‌کند. در این نظام تولیدی، واحدهای تولیدی منسوجات به دو شیوه، ۱- خویش‌فرمایی و ۲- کارفرمایی فعالیت می‌کردند؛ که در نمودار این بخش به آن‌ها پرداخته می‌شود.

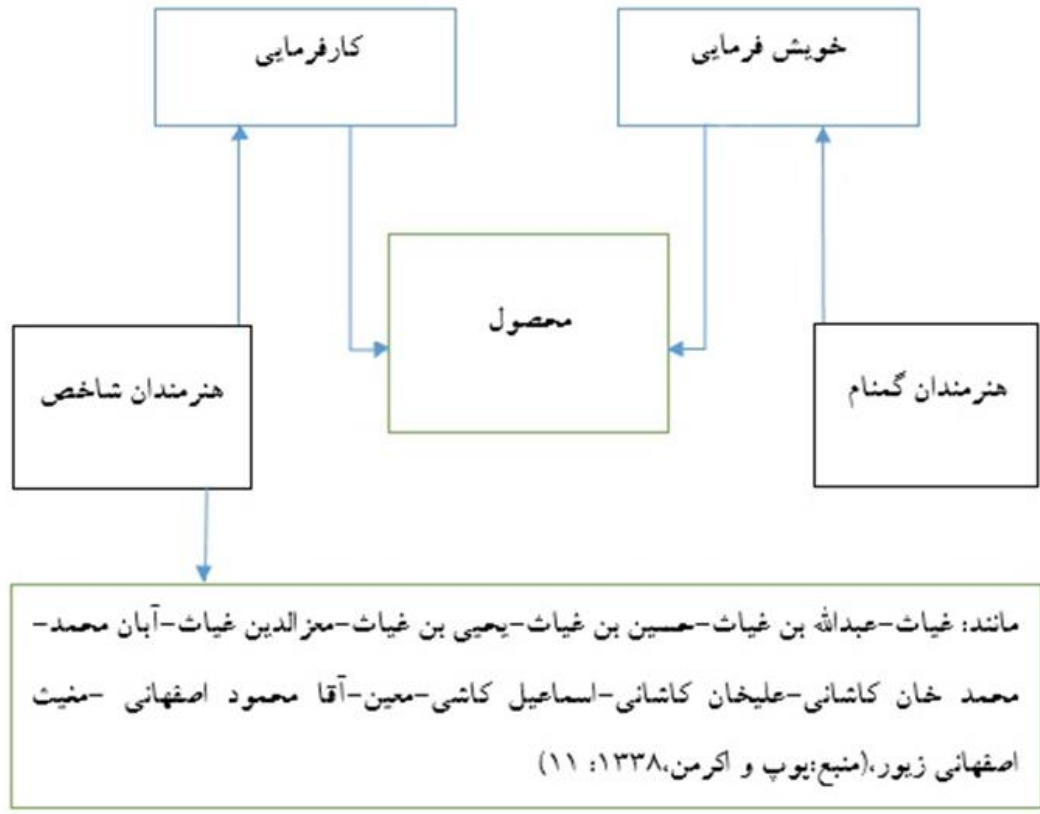
۱- نظام تولید خویش‌فرمایی: در این نظام تولیدی، واحدها و یا کارگاه‌های تولیدی منسوجات عمدتاً به صورت انفرادی و خانگی بوده است و مدیریت به صورت مستقیم و اجرای کلیه مراحل تولید پارچه برحسب تصمیمات شخص بافنده انجام می‌گرفت.

در نظام تولید خویش‌فرمایی که «شیوه تولید به حساب خود» نیز گفته می‌شود، مواد اولیه و ابزار بافت و همچنین طرح‌ها و نقش‌ها توسط خود هنرمند بافنده تأمین می‌شد و هرکس، بسته به ذوق و سلیقه خود و با توجه به امکانات و محدودیت‌هایی که با آن‌ها روبرو بوده است، نسبت به انتخاب نقش، نوع بافت و همچنین مدت زمان بافت، اقدام می‌نمود؛ و پس از اتمام کار، محصول تولیدی خود را عرضه می‌کرد. در بعضی موارد نیز بافندگان در این نظام، تولید پارچه را بر اساس سفارش‌پذیری انجام می‌دادند (Beheshtipour, 1964). در این حالت سفارش‌دهنده بر اساس قرارداد رسمی و یا غیر رسمی، نوع و نقش پارچه مورد نظر خود را به بافنده تحویل داده و در موعد مقرر و قیمت مشخص آن را تحویل می‌گرفت. در حالت سفارش‌پذیری در نظام خویش‌فرمایی سود یا زیان حاصله متوجه بافنده بوده است؛ بنابراین بافنده مسئول کیفیت و کمیت کار خویش بود و لذا سعی می‌کرد با توجه به وقت و امکانات قابل دسترسی خود، فرایند تولید را تعدیل نموده و با وضعیت و خواسته‌های خود و اعضای خانواده سازگار نماید.

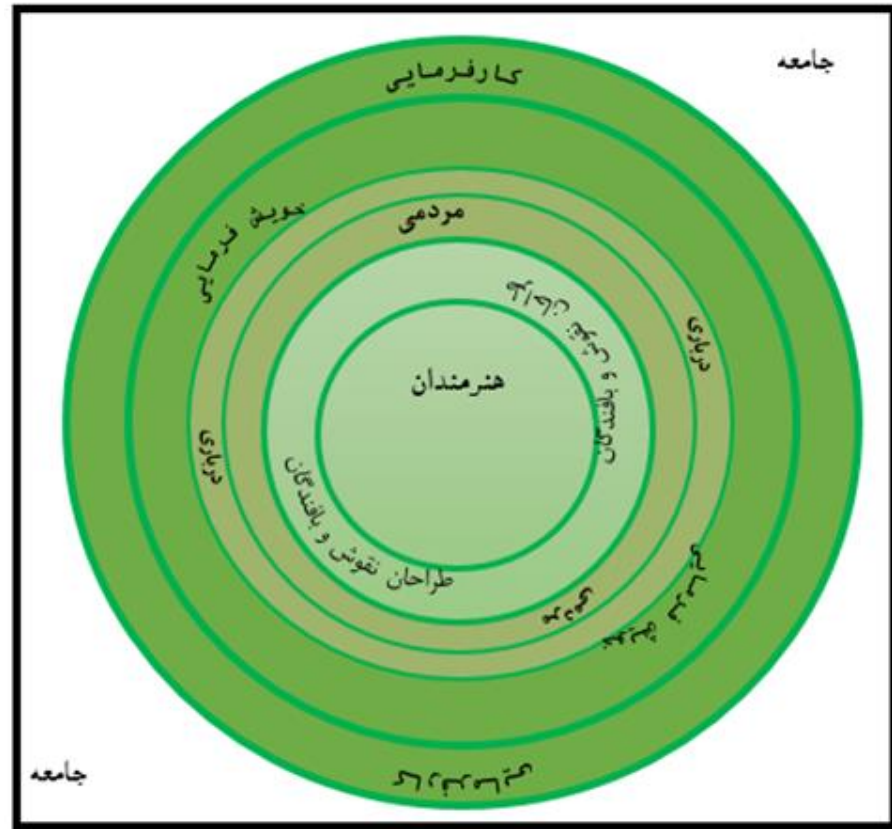
۲- نظام تولید کارفرمایی: منظور از نظام تولید کارفرمایی، نظامی است که در آن کارفرما ممکن است یک فرد یا یک نهاد دولتی باشد که تأمین مواد اولیه و ارائه طرح و نقش بر عهده او است و پس از تولید محصول و پرداخت دستمزد به بافنده یا بافندگان، محصول تولیدی را خود شخصاً به فروش می‌رساند (شکل ۴).

واحدهای تولیدی که تحت این نظام به فعالیت مشغول بودند، ممکن است از نظر مالکیت به صورت خصوصی (دولتی) یا خانگی و محلی بوده باشند. یکی از مهم‌ترین واحدهایی که در دوره صفوی تحت این نظام مبادرت به تولید می‌کرد، مراکز تولیدی خصوصی بود که تحت عنوان «تولید به حساب دیگران» فعالیت داشتند. در واقع در این شیوه تولیدی، بافندگان به سفارش مشخص اشخاص حقیقی یا حقوقی در خانه و یا کارگاه، پارچه را بافته و در قبال دریافت دستمزد معینی محصول را به سفارش‌دهنده تحویل می‌دادند. در این حالت مواد اولیه و طرح را سفارش‌دهنده تهیه می‌کرد و تمام سود و زیان ناشی از فروش، متوجه سفارش‌دهنده یا کارفرما بود. این نوع نظام تولیدی از مدت‌ها قبل متداول‌ترین شکل سازمان‌دهی کار پارچه‌بافی بوده است.

به‌خصوص که کم بضاعت‌ترین خانواده‌ها، بر پیش پرداختی که قبل از شروع به کار به آن‌ها داده می‌شد، حساب می‌کردند (Beheshtipour, 1964, p. 125). در اصفهان به عنوان پایتخت دولت صفوی، نظام تولید کارفرمایی متداول بود. همچنین در سایر شهرها از جمله در کارگاه‌های یزد، بافندگان حقوق خود را برحسب هر زرع پارچه دریافت می‌کردند و چرخه تاجر و صاحب کارگاه و هنرمند بافنده، عمومی‌ترین ساختار اشتغال در یزد بود.

شکل ۳: قراردادهای تولید منسوجات دوره صفوی

شکل ۴: نظام تولید منسوجات صفوی

عصر صفوی (۱۱۳۵-۹۰۵ م/ ۱۷۲۲-۱۴۹۹ م) از زمره ادوار تاریخی ایران به شمار می‌رود که به دلایل گوناگون سیاسی، مذهبی، اقتصادی، فرهنگی و هنری، توجه بسیاری از محققان و پژوهندگان تاریخ و دیگر عرصه‌های علمی را به خود جلب نموده است. تحقیق حاضر در پی دستیابی وجه شکل‌دهی تولید در منسوجات صفوی است و به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال است که نظام تولید منسوجات صفوی از چه عواملی تشکیل می‌شده است؟

از عوامل مؤثر در پیشرفت هنر-صنعت پارچه‌بافی در دوره صفوی، می‌توان استفاده بسیار پارچه‌های نفیس توسط شاهان و درباریان و نیز برخورداری هنرمندان و بافندگان از حمایت دربار را نام برد؛ بنابراین باید گفت علاقه‌مندی صاحبان قدرت به یک هنر می‌تواند تولید آن را تسریع نماید. در دوره صفوی نیز علاقه‌مندی پادشاهان صفوی به‌ویژه به پارچه‌های گران بها عامل اصلی تولید آنها بوده است. شاه اسماعیل صفوی، تولید انواع پارچه‌های ابریشمی و نخی را تشویق می‌کرد. وی هنرمندان را ارج می‌نهاد، همچنین، او اقدام به تأسیس مراکز صنعتی نمود و بازرگانی و تجارت را با کشورهای ترکیه و هند گسترش داد. با توجه به این که در پارچه‌های زربفت یا ابریشمی، طرح و نقش اهمیت بسزایی داشت، شاه اسماعیل اول بعد از فتح هرات نقاشان و سایر هنرمندان را از هرات به تبریز و کارگاه‌های سلطنتی آورد. در زمان شاه‌طهماسب، مکتب جدیدی در هنر نقاشی عرضه گردید که به «مکتب دوم تبریز» معروف شد که در آن، ترسیم طبیعت و عناصر طبیعی واقع نمایان‌تر گردید. طرح پارچه‌ها، پیچیده‌تر شد و با جزئیات همراه گردید؛ به‌نحوی که از منسوجات غیر تصویری هم‌زمان خود، یعنی منسوجات عثمانی و مملوک متمایز می‌شد. با گسترش روابط ایران با کشورهای اروپائی در دوره شاه‌عباس اول صنعت بافندگی پیشرفت زیادی نمود. پادشاه، صنعت ابریشم‌بافی کشور را شخصاً اداره می‌کرد؛ در نتیجه این صنعت گسترش زیادی یافت. شاه‌عباس دستور به پرورش ابریشم در شهرهای ساحلی خزر را داد؛ که در نتیجه ابریشم کافی برای صادرات و مصرف داخلی کشور تهیه گردید. حمایت وی در ایجاد کارگاه‌های جدید بافندگی و توسعه آن‌ها در پایتخت، منجر به افزایش تولید انواع بافته‌ها، به خصوص پارچه‌های ابریشمی زری گردید.

در نظام تولید منسوجات صفوی، نهادهای وابسته به دربار و مردمی نقش اساسی در چرخه ارائه به بازار داشتند. در نهادهای خصوصی وابسته به دربار، فعالیت‌های هنرمندان در نظارت کامل دربار یا دولت قرار داشت. هنرمندان بافنده پارچه با توجه به مهارت و توانایی خود در مجموعه‌ای یا کارگاهی متعلق به دربار، با توجه به مهارت یا فکر خلاق آنان، هر کدام دارای سِمَتی بودند و کار نظارت و مدیریت کارگاه‌ها را به عهده داشتند. در نظام تولید منسوجات صفوی، در زمینه بافت، طراحی، رنگرزی و دیگر عوامل، قواعد و قراردادهایی وجود داشت، که جهت‌دهنده و راهنمای تولید بود. شاهان صفوی برای این که تولید را گسترش دهند چندین اقدام مهم انجام دادند؛ توسعه راهداری، احداث کاروانسراها و تأمین امنیت آنها موجب گسترش تجارت پارچه و سایر اقلام شد. با محور قرار دادن ابریشم در قرن دهم هجری، شاه‌عباس اول برای تأمین خواسته‌های خارجی، بخش عمده‌ای از فعالیت‌های اقتصادی کشور را متوجه تولید ابریشم و تهیه پارچه‌های ابریشمی نمود. در همین راستا توجه خویش را بر افزایش تولید در مناطق که آب و هوای مناسب و مساعد داشتند، مبدول کرد. تولید منسوجات دوره صفوی توسط هنرمندان، بافندگان و توزیع آن توسط تجار مختلف موجب تولید لباس‌های زربفت می‌شد. پدیدآورندگان منسوجات درباری شامل شاهان، نقاشان، طراحان، بافندگان و کشاورزانی بودند که همگی در تعامل باهم بودند. چنین دیدگاهی از منظر جامعه‌شناسی، نشان‌دهنده اجتماعی بودن تولید فرهنگی است. دنیای هنر متشکل از شبکه‌ای از انسان‌ها است که با فعالیت گروهی مشترک و با برخورداری از دانش مشترک از اشکال متعارف انجام کارها به تولید آثار فرهنگی و هنری مشغول هستند. آنچه در بررسی یافته‌های مربوط به تولید منسوجات دوره صفوی اهمیت دارد، این است که آثار هنری نه صرفاً از سوی افرادی که آن‌ها را به عنوان هنرمند می‌شناسیم، بلکه توسط کلیت نظامی شکل داده شده‌اند که آن‌ها را تولید می‌کنند؛ بنابراین در دوره صفوی، کلیت نظام هنری این دوره در زمینه منسوجات تقسیم‌کاری بین هنرمندان، مشوق‌های شاه، طراحان، بافندگان و تولیدکنندگان نخ و پارچه بودند.

References

- Akhzari, A. (2012). The role and political-religious function of guilds of the Safavid era (historical analysis), specialized doctorate thesis, Faculty of Literature and Human Sciences, Isfahan University. [In Persian]
- اختری، علی. (۱۳۹۲). نقش و کارکرد سیاسی-دینی اصناف عصر صفوی (تحلیل تاریخی)، پایان‌نامه دکترای تخصصی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه اصفهان.
- Akerman, P. (1984). Traditional textiles in Iran (textiles from Timurid to Safavid period), translation, Zardin. [In Persian]
- اکرم، فیلیس. (۱۳۶۳). نساجی سنتی در ایران (بافته‌های دوره تیموریان تا صفویه)، ترجمه، زربندخت صابر شیخ، تهران: سازمان صنایع دستی ایران.
- Alexander, V. D. (2014). Sociology of arts, translation: Azam Ravadrad, Tehran, text. [In Persian]
- الکساندر، ویکتوریا. (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی هنرها، ترجمه اعظم راودراد، تهران، متن.
- Bab, M. I. (2000). Safavid era politics, Tehran, Safi Alisha, third edition. [In Persian]
- باب، محمدابراهیم. (۱۳۷۹). سیاست عصر صفوی، تهران، صفی علیشاه، چاپ سوم.
- Bahrami, M. (2016). History of Iran's Culture and Civilization in the Safavid Period, Tehran: Samt Organization. [In Persian]
- بهرامی، محسن. (۱۳۹۶). تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره صفویه، تهران: سازمان سمت.
- Beheshtipour, M. (1964). History of Iran's textile industry, Tehran: Economist. [In Persian]
- بهشتی‌پور، مهدی. (۱۳۴۳). تاریخچه صنعت نساجی ایران، تهران: اکونومیست.
- Baker, Patricia L. (1995): Islamic Textiles, The British Museum Press, London.
- Chardin, J. (1996). Chardon's travel book, translated by Iqbal Yaghmai, Tehran, Tous. [In Persian]
- شاردن، ژان. (۱۳۷۵). سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، تهران، توس.
- Dumans, P. (1980). Sharden and Iran, translated by Akhwan Taghvi, Forozan Rooz Publishing House, Tehran: first edition. [In Persian]
- دومانس، پیر. (۱۹۸۰). شاردن و ایران، ترجمه اخوان تقوی، انتشارات فروزان روز، تهران: چاپ اول.

- Freye, W. R. (1995). Arts of Iran, translated by: Parviz Marzban, Tehran: Farzan. [In Persian]
- فریه، دبلیو، آر. (۱۳۷۴). هنرهای ایران، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: فرزانه.
- Flore, W. (1986). Essays on the social history of Iran, translated by: Abolghasem Seri, Tehran: Tous. [In Persian]
- فلور، ویلم. (۱۳۶۵). جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: طوس.
- Faizi, F., & Montasheri, M. (2016). The importance of weaving industry and art in the Safavid period economy, the second international conference on man, architecture, civil engineering and the city, Tabriz, Center for Strategic Studies of Architecture and Urban Planning. [In Persian]
- فیضی، فرزاد. منتشرشده، ماندانا. (۱۳۹۶). اهمیت صنعت و هنر بافندگی در اقتصاد دوره صفویه، دومین کنفرانس بین‌المللی انسان، معماری، عمران و شهر، تبریز، مرکز مطالعات راهبردی معماری و شهرسازی.
- Gruwdach, J., & Barnard, N. (2011): Traditional persian Textiles, Thames and HudSon, London.
- Hamel. T. (2017). Travel, Voyages.and.travels, Iran, India, America, London: Printed by W. Stansby, and J. Bloom.
- Jamali, S. Sh., & Khujastefar, Z. (2018). A comparative study of decorative motifs and painting images and arrays of woven fabrics of the Safavid era with a narrative approach, exemplary symbolism, National Conference on Textile Engineering, Clothing and Fashion, Qaimshahr, Islamic Azad University Qaimshahr branch. [In Persian]
- جمالی، سیده شکوفه. خجسته‌فر، زهرا. (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی نقوش تزئینی و تصاویر نگارگری و آرایه‌های پارچه‌بافی دوران صفوی با رویکرد روایی، رمزگرایی مثالی، کنفرانس ملی مهندسی نساجی، پوشاک و مد، قائمشهر، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قائمشهر.
- Karami, L. (2013). Gilan in the mirror of the travelogues of European travelers (case study: German and French travelers), the conference on the preparation of the land, the position of the Caspian and the development prospects of Gilan, Anzali port, Iran Geopolitical Association, Anzali Free Zone Organization. [In Persian]
- کرمی، لیلا. (۱۳۹۳). گیلان در آینه سفرنامه‌های جهانگردان اروپایی (مطالعه موردی: جهانگردان آلمان و فرانسه)، همایش آمایش سرزمین، جایگاه خزر و چشم‌انداز توسعه گیلان، بندر انزلی، انجمن ژئوپلیتیک ایران، سازمان منطقه آزاد انزلی.
- Kaempfer. (1981). Kempfer's travelogue, translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- کمپفر. (۱۳۶۰). سفرنامه کمپفر، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی.
- Kumar Gupta, S. (2016): Optimization of durability of Persian hand-knotted wool textiles by using desirability functions, Textile research, vol88, issue 2.
- Mirza Samia. (1989). Taqreh al-Muluk, to the effort of Mohammad Debir Siyaghi, Ch2, Tehran, Amir Kabir. [In Persian]
- میرزا سمیعا. (۱۳۶۸). تذکره الملوک، به کوشش محمد دبیر سیاقی، چ ۲، تهران، امیرکبیر.
- Mizra Rafia. (1969). Dastur al-Muluk, with the efforts of scholar Mohammad Taqi, Tehran Literature School magazine supplement, year 61, numbers 5 and 6. [In Persian]
- میزرا رفیعا. (۱۳۴۸). دستور الملوک، به کوشش محمدتقی دانش پژوه، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات تهران، سال ۶۱ شماره ۵ و ۶.
- Minorsky, V. (1989). Administrative organization of the Safavid government, translated by Masoud Rajab Niya, Ch2, Tehran, Amir Kabir. [In Persian]
- مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۶۸). سازمان اداری حکومت صفوی، ترجمه مسعود رجب نیا، چ ۲، تهران، امیرکبیر.
- Matthee, R. P. (2014). The Politics of Trade in Safavid Iran, Cambridge University Press.
- Mayer, L. (2015). Treasures of the Aga Khan Museum Architecture in Islamic arts, Aga Khan Trust for Culture, Geneva, Switzerland.
- Melville, C. (1996): Safavid Persia, The History and Politics of an Islamic Society, B. Tauris & Co Ltd Publishers London, New York.
- Miniwa, J., Beddi, L., & Roody, Sh. (1991): The Arts of the Eighteenth to Twentieth Centuries: Textiles, The Cambridge History of Iran, 7, pp.945-959.
- Pope, A., & Akerman, P. (2008). Searching in Iran's art, the fifth volume, edited by Siros Parham, Tehran: Scientific and Cultural Publishing. [In Persian]
- پوپ، آرتور ایهام، اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران، جلد پنجم، ویرایش سیروس پرهام، تهران: نشر علمی فرهنگی.
- Razi, A. A. (1961). Seven regions, 3 vols, vol 1, revised by Javad Fazli, Tehran: Bina. [In Persian]
- رازی، امین احمد. (۱۳۴۰). هفت اقلیم، ج ۳، ج ۱، تصحیح جواد فاضلی، تهران: بینا.
- Rahimzadeh Safavi, A. A. (1961). The description of wars, the life history of Shah Ismail Safavi, Tehran: Khayyam. [In Persian]
- رحیم‌زاده صفوی، علی‌اصغر. (۱۳۴۱). شرح جنگ‌ها، تاریخ زندگی شاه اسماعیل صفوی، تهران: خیام.
- Rahim Lo, S. (2013). Safavid history, Tehran: Babak. [In Persian]
- رحیم‌لو، سبحان. (۱۳۹۳). تاریخ صفوی، تهران: بابک.
- Sivouri, R. (2011). Safavid Organizational System, History of Safavid Iran, Research at Cambridge University, T: Yaqoub Azhand, Tehran: Jami, 6th edition. [In Persian]
- سیوری، راجر. (۱۳۹۱). نظام تشکیلاتی صفویان، تاریخ ایران دوره صفویان، پژوهش در دانشگاه کمبریج، ت: یعقوب آژند، تهران: جامی، چاپ ششم.
- Safa Kish, H. R., & Yazdani, F. (2016). The art and craft of textile weaving during the period of Shah Abbas Safavi (978-1038 AH). Archaeological Studies, 9(1), 151-165. [In Persian]
- صفاکیش، حمیدرضا. یزدانی، فروغ. (۱۳۹۶). هنر - صنعت پارچه‌بافی در دوره‌ی شاه عباس صفوی (۹۷۸-۱۰۳۸ هـ ق). مطالعات باستان‌شناسی، ۹(۱)، ۱۶۵-۱۵۱.
- Sawaqib, J. (2002). Gilan silk. Cognition Magazine. Year 4, number 34. [In Persian]
- ثواقب، جهانخوش. (۱۳۸۱). ابریشم گیلان، مجله شناخت. سال ۴، شماره ۳۴.
- Tavernier, J. B. (1990). Tavernier's travel book, translated by Abu Torab Nouri, Ch4, Tehran, Sanai. [In Persian]
- تاورنیه، ژان بایتست. (۱۳۶۹). سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری، چ ۴، تهران، سنایی.
- Talebpour, F. (2017). Woven fabric in the Safavid era: from a historical perspective, styles and functions, theoretical foundations of visual arts 3 (2). [In Persian]
- طالب‌پور، فریده. (۱۳۹۷). پارچه‌بافی در عصر صفوی: از منظر تاریخی، سبک‌ها و کارکردها، مبانی نظری هنرهای تجسمی ۳(۲).